

*Тендітна Н. М.,**кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та літератури
Донбаського державного педагогічного університету*

АВТОРСЬКА ОСОБЛИВІСТЬ СТВОРЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТА ІВАНА БІЛОЗУБА В РОМАНІ ОЛЕСЯ УЛЬЯНЕНКА «ДОФІН САТАНИ»

Анотація. Статтю присвячено розкриттю завдань, які ставив перед собою письменник під час написання роману – за відомими біографічними фактами дослідити постать одного з найбільш жорстоких маніяків ХХ століття на Україні – Анатолія Онопрієнка, адже точна мотивація його злочинів і досі залишається без відповіді. Тому автор намагається максимально достовірно відтворити психологічний портрет вбивці, виокремити рушійні біографічні факти, які вплинули на спотворення його індивідуальності. Він не прагне змалювати детальний портрет свого героя, до якого читач звик на просторах художньої літератури. Його цікавить передусім біографія як довідник відповідей на головне питання: «Джерело патології». Портрет постає лише доповненням, фактичним документом, який підтверджує припущення автора. Портрет набуває ознак фотознімка з місць злочинів, зафіксованих у судовій справі. Щоб бути найбільш об'єктивним під час авторського розслідування і створення детального психологічного портрета, в центрі якого простежується індивідуальність Білозуба, Олесь Ульяненко залучає свідчення батьків, баби, інтернатівських «друзів», Ольки Пінчукової, Комети, Ракші, Ліліт, Річчі, Ромодана. Отже, короткі суб'єктивні портретні характеристики Білозуба, змальовані різними персонажами в різний час, загалом дають розгорнутий портрет маніяка.

Через зміни у портреті письменник подає не тільки зовнішні дані, але й форму поведінки, інтимні сцени, характеристику смаків, запахів, «голосів» свого героя. Письменник акцентує увагу на тих портретних деталях, які одночасно є засобами зображення як зовнішніх, так і внутрішніх рис героїв. Цікавим авторським доповненням до портрета постає змалювання паралельних образів-двійників у романі (Ракша, Комета). Саме тому кожен елемент у зображенні образу Івана Білозуба є важливою характеристикою його психологічних якостей. Сприяє побудові цілісної портретної характеристики головного героя й контрастує між зовнішнім його виглядом і духовною сутністю, стосунками з навколишньою дійсністю.

Отже, портрет допомагає розкрити складність внутрішнього світу Івана Білозуба, дозволяє письменникові проникнути в душу героя, здійснити його психологічний аналіз, адже автор має справу з реальною людиною, а не вигаданим персонажем.

Ключові слова: портретна характеристика, перевірка, образ-двійник, прототип, контраст, детектив.

Постановка проблеми. Під час написання художнього твору письменник переважно через портрети намагається найбільш вигідно представити своїх героїв. Саме зовнішній опис персонажа насамперед розкриває перед читачем авторське бачення.

Але не тільки зовнішність героя відіграє вагомий роль у розкритті творчого задуму. Так, В. Халізов пропонує вважати складниками портрета характеристику одягу, жестів, міміки, манери поведінки тощо, наголошуючи на тому, що «портрети зображують не тільки статичне у «зовнішній» людині, але й жестикуляцію, міміку, які динамічні за суттю» [10, с. 183].

Цю думку підтримує і К. Сізова, яка вважає, що портрет у художньому творі є поєднанням багатьох структурно-семантичних складників: «Усе те, що вибирається митцем з дійсності (світу речей, природи, мистецтва) під час зображення людини, входить до змісту її портрета» [7, с. 22]. Подібну позицію займає і П. Невська: «Функцій портретного представлення людини в тексті художнього твору може бути багато, а саме стільки, скільки їх заклав сам автор, оскільки портретна презентація залежить від особистого авторського світогляду і його індивідуального стилю, а також стилю доби» [4, с. 3].

В основі змалювання образу головного героя О. Ульяненко створює деконцентрований портретний опис. Адже кожне нове повернення до портретного опису Білозуба сприяє його подальшій ідентифікації із серійним убивцею. Але ці доповнення є незначними, на перший погляд, поверховими, які аж ніяк не можна пов'язати зі збоченнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема вивчення портретних описів у художніх текстах не є новою. Чимало науковців розглядали портретні характеристики з урахуванням структури та лексичного наповнення портретів героїв. Так, принципи портретування вивчалися, зокрема, у працях К. Сізової [7], Н. Демчук [3], І. Семенчук [5], Г. Сириці [6], Б. Галанова [1], О. Галича [2], П. Невської [4].

Та незважаючи на це, літературний портрет не втрачає своєї актуальності дослідження, бо кожне нове покоління письменників удосконалює та урізноманітнює методи і способи творення жанрових відтінків, які відтворюють психологічне обличчя героя в літературному портреті. Крім того, особливості авторського портретування в прозі О. Ульяненка не були досі предметом вивчення в наукових працях.

Мета статті – проаналізувати особливості методів творення портрета Івана Білозуба в романі українського письменника О. Ульяненка «Дофін Сатани».

Основними завданнями нашого дослідження визначаємо окреслення індивідуальної специфіки змалювання портрета головного героя та визначення найхарактерніших засобів створення портретних описів.

Виклад основного матеріалу дослідження. За авторським задумом простежуємо декілька портретних характеристик

головного героя, які хоча і суттєво відрізняються один від одного, проте наголошують здебільшого на позитивних рисах. Лише наприкінці твору читач має змогу ніби у дзеркальному відображенні побачити зворотний бік пазлів, з яких складається справжній портрет. Дивує «спорідненість і роз'єднаність, розгалуженість у всі види убивства і насильства» [9, с. 298].

Олесь Ульяненко вдало використовує прийом контрасту, коли зовнішність його героя не відповідає внутрішній мотивації. Складається враження, що перед нами як мінімум Іван царевич, а не серійний маніяк-убивця, сексуальний збоченець та людодід: «У Івана яскравий малиновий рот, що прикривав чи ховав ледве-ледве білі різці доглянутих зубів, а губи розкривалися широкою усмішкою, відкриваючи ту білосніжну і приємну, ніжну незахищеність, майже дитячу» [9, с. 124]; «...пешений, вгдований, з тонкими рисами обличчя...» [9, с. 122]; «...цей чоловік випромінював тепло і привітність. При грошах» [9, с. 294]; «тонкі пешені пальці з витонченим манікюром» [9, с. 298].

До портретної характеристики К. Сізова відносить ще й ім'я героя, суттєво розширюючи розуміння поняття «портрет». До нього вона зараховує все те, що сприяє баченню цілісного образу персонажа, відтворює його сутність. Але за задумом письменника саме ім'я, досить типове, робить його подібним до юрби, не виділяючи з-поміж інших, нівелюючи індивідуальні риси, а тому заплутує слідство. А от прізвисько Зуб уже значно ширше характеризує свого власника.

В. Халізев зазначає, що паралельно з портретами в літературі використовуються характеристики форм поведінки персонажів [10, с. 184]. Прагнучи максимально наблизитися до правдоподібності свого героя, письменник застосовує паралельні портретні ескізи Білозуба до, під час та після вбивств. Розглянемо декілька фрагментів.

До вбивства: «...Іван випив підряд дві склянки холодного молока, підібрав старий, але ще досить міцний одяг і вийшов з кімнати впевненим кроком» [9, с. 124].

Під час убивства: «Івана бридить. Пошукавши чогось гострого, він нарешті знаходить арматуру...Іван вибиває одне око, потім друге. Слухає з насолодою, як тріскається рогівка, чвиркає рідина і кров. Дівчина не проситься, тому це його бісить... лють розбирає його...» [9, с. 268].

Більш емоційно вразливими постають портретні описи після скоєних злочинів. При цьому жодного разу не повторюючись: «Слідча бригада зустріла Івана на майданчику між двома поверхами... Він поливав... троянди... у світлих, салатого кольору, бездоганно випрасуваних штанах, у голубій сорочці, з акуратними латочками, білими стьожками, стоячим комірцем, світловолосий, ще з мокрим волоссям, і зачіска навіювала про добropорядність, затишок, безтурботність, невимовну радість і захоплення життям» [9, с. 124–125]; «Іван стояв спокійно, засунувши руки до кишень, не видаючи себе ані поглядом, ані поведінкою» [9, с. 351].

Численними у творі є й характеристики героя з елементами портрета іншими персонажами: «І з пам'яті інших, його близьких людей, дізнавалися, що вони пам'ятали Івана, ще тоненького і блідого, аж до зеленого хлопчину...» [9, с. 178]; «Він наче чекав на когось... А більше я нічого особливого і страшного не бачила... Я його любила...» [9, с. 258].

Інтригуючими постають і самохарактеристики героя: «Іван вважав себе мужнім чоловіком, навіть більше, – взірцем для

дамочок і баришень від сімнадцяти і старших» [9, с. 261]; «треба... провадити здоровий спосіб життя... Жити треба скромно» [9, с. 349]; «...він купує пляшку пива, п'є, спрагло ковтаючи рідину, але так, начебто учиняє найбільший гріх, наче спаскуджує собі нутро. Він не вживає алкоголю, категорично» [9, с. 269].

Портрет Білозуба в уяві Ракші також характеризує його більше з позитивного боку, ніж з негативного: «Проте все сходилося на одному, що люди, чи одна людина, мали витончену натуру, паскудні нерви і холодний розум. Педантичність, акуратність до патологічності, нахабна зверхність... і це слово «вибраність» вертілося, як оса, на кінчику язика. Чорт, хлопець-друзяка...» [9, с. 291]. А зовнішня подібність Івана й Ракші: «Дивний чоловік... Чимось подібний на... на... Ракшу...» [9, с. 291] доповнює і поглиблює портретну характеристику героя, впливає на цілісність сприйняття його образу.

Крім того, головний елемент детективу як жанру, як відомо, полягає в наявності в ньому головного героя – слідчого, що розкриває злочин. Детектив відповідно для пошуків повинен мати чіткі орієнтири злочинця. Та за творчим задумом Ракша має відшукати свого двійника, який подібний до нього не тільки зовнішньо. Проте з тією різницею, що Ракша, на відміну від Білозуба, зумів протистояти темним силам і не стати серійним убивцею.

Натуралістичними постають описи Білозуба родичами, батьковою коханкою, священником та Ромоданом: «Перший його ненавидів, тобто батько, наче наперед знаючи, що з нього може вирости...» [9, с. 336]; «Баба говорила, що страхиття, а не дитина» [9, с. 335]; «Він не виблядок... Він чорта кусок...» [9, с. 303]; «...він помічник, він знаряддя Везельвула, Сатани, він Антихриста провісник...» [9, с. 278]; «У того м'ясника мінімум сорок мертвих... цього виродка не можу збагнути...» [9, с. 312].

Детальні портретні описи Прибульця письменник розкриває перед Іваном як «ідеал», до якого він прагне, накладає додаткові штрихи до загального портрета Білозуба: «Гість був дуже гарним з лиця» [9, с. 117]. Сам же Іван «любив сильних чоловіків і все життя вчився у них, наслідував сильних, щоб самому стати сильним і мужнім, щоб не знати приниження...» [9, с. 334].

Він підтверджує і його думку про обраність та виправдовує злочини. Ця підтримка додає Іванові впевненості в діях, почуттях, вчинках, додає портрету рис вишуканості та величності: «Іван плив між столиків, сповнений власного благородства, шикарний повелитель світу. Напевне, він один із янголів, посланий Богом на цю землю. Не напевне, а точно» [9, с. 270].

Заслугують на увагу деякі портретні деталі Білозуба. Важко уявити серійного вбивцю з «легкою, як пух, посмішкою на губах» [9, с. 295]. У якого «кутиками уст бігає глузлива посмішка» [9, с. 299] та «усмішка кипить, мов ртуть у риторі» [9, с. 270]. Тому контрастом до неї постають очі, через які подається справжня сутність героя: «Очі волого, олійно блищали... бризжав піною, закотивши очі» [9, с. 335]; «баньки забігали, мов у переляканого пса» [9, с. 355]; «затравленим блиском в очах» [9, с. 177]; «... очі у вбивці вирячилися, він почув, як вони вискакують з орбіт...» [9, с. 134].

Затриманого на місці злочину Івана, попри зовнішній спокій та байдужість, видає погляд: «Затриманий тільки зігнув плечима, вткнувши водянистий, інтелігентний свій погляд, лупаючи безкровними повіками, з рудими віями, зовсім без тепла поглядом...» [9, с. 220]. Чимало персонажів у творі, характеризуючи Білозуба, акцентують увагу саме на його погляді: «Більше нічого, тільки вологий, короткий погляд, який губився

у невідомості» [9, с. 125]; «... несподівано завмирав, втупившись блискучими своїми очима кудись у кінець, у темряву довгого коридора...» [9, с. 178]. Іноді автор подає відразу два описи, які фіксують швидкі зміни: «... у нього сумний та прекрасний погляд, як у кіноактора, зовсім не відчужений, а теплий, зі спалахами, іскрами злого лукавства, навіть – хо-хо – веселенький» [9, с. 135]. І через мить: «... його погляд поволі зволожнів, убираючи чи то темряву, чи страх» [9, с. 135]. Цією деталлю автор навмисне підкреслює суперечливість постаті героя.

Портрет Білозуба подається автором і через інтимні сцени в ліжку. Вони також фіксуються на протиставленні. З коханкою: «В любаски Ольки Пінчукової вони зайнялися коханням, з червоним вином, при свічках...» [9, с. 252]. На місці злочину: «І ударив жінку в живіт ножем. Навалився, взяв її... Жінка перетворилася на великого червоного від крові черв'яка. Але він все ж таки надушив її, взяв у крові...» [9, с. 136]. Гомосексуальний зв'язок із Річчі: «Цю пару захоплював тільки здоровий, справжній чоловічий секс...» [9, с. 327].

В. Халізов зазначає: «З часом (особливо явно у XIX ст.) у літературі домінували портрети, що розкривали складність і багатоплановість вигляду персонажів. Тут живописання зовнішності нерідко поєднується з проникненням письменника в душу героя і з психологічним аналізом» [10, с. 219]. Цікаво, але на час написання роману автор використовував метод перевтілення. Щоб глибше зрозуміти сутність свого героя, О. Ульяненко на певний час намагається думати, відчувати і діяти як серійний вбивця: «У 1997 році я почав збирати «маніячні» матеріали і вирізки з газет про судові справи. Все це скотчем клеїв собі на стіни. Я жив в оточенні монстрів... щоб те падло, той маніяк все-таки в мені жив» [8, с. 73]. Але поряд із цим дбав про те, щоби «абстрагуватися, аби мене не було у тексті» [8, с. 73], адже, на його думку, «присутність письменника на сторінках повинна бути мінімальною» [8, с. 72].

Письменник у художньому творі через портретний опис досягає зображення героя, висловлюючи своє ставлення до нього на основі позитивних та негативних оцінок, за допомогою яких здійснюється передбачений вплив на читача. Тому портрет літературного персонажа реалізує два завдання одночасно: здійснює функцію представлення персонажа і відображає авторське ставлення до нього. Але твір побудовано таким чином, що автор разом з іншими персонажами та читачем намагається знайти справжнього вбивцю. Але з тією лише різницею, що для автора попередньо вже відоме його ім'я, а останніх він проводить шляхом своїх здогадів, розслідувань, припущень та переконань. Тобто всі ті, хто задіяний у розкритті злочинів у творі, а також читач змушені перевтілюватися подібно до О. Ульяненка й на певний момент «приміряти» на себе портрет вбивці.

Б. Галанов серед важливих елементів словесного портрета визначає позу, жест, ходу й костюм героя. В одному з епізодів роману читаємо: «На ньому дорогого крою шкіряна куртка. Здається, вона належала якомусь арі, то вона йому вже не потрібна» [9, с. 293]. Один із елементів зовнішнього портретування стає важливою деталлю до образу внутрішнього. Адже поглиблена психологічна характеристика персонажа, виявлення його психоемоційних станів базується не лише тільки на описові зовнішності.

Портретна характеристика Білозуба тримає читача у постійній напрузі. В уяві важко утримати й поєднати всі грані фіксованих деталей, засвідчуючи поступову деградацію й падіння.

Тому, щоб спрямувати читача до правильних підсумків, у творі наявні й такі портретні описи, які вказують на патологію особистості, порівнюючи з твариною: «Тут він підвів голову, зовсім як звір...» [9, с. 133]. Саме цей факт, на нашу думку, дає можливість письменникові доповнити портрет містичними голосами, запахами, які постають завершальними акордами у змалюванні портрета Івана Білозуба.

П. Невська зауважує: «Функцій портретного представлення людини в тексті художнього твору може бути багато, а саме стільки, скільки їх заклав сам автор, оскільки портретна презентація залежить від особистого авторського світогляду і його індивідуального стилю, а також стилю доби» [4, с. 3]. Так, наприклад, поява смердючих запахів у творі прямо пропорційна появі Білозуба і його чергового злочину: «Затим він вловив дразливий запах, дух падали, неживого тіла, де ніхто, ніякі сили вже не жили, а труп не відданий землі, а розкладався, розсипався на сонці...» [9, с. 191]. Автор таким чином (без портретних вказівок та орієнтирів) налаштовує на появу головного героя. В уяві читача, як у «собаки Павлова», вириваються обриси того, кого розшукує «стотисячна армія». Цікаво, що в уявленні різних читачів у цей час з'являються відмінні риси злочинця. Хто що запам'ятав. І цей факт ще більше заплутує детективні колізії роману, робить постать Білозуба невловимою, який «... був готовим на все, щоб зупинити навалу смердючого і непотрібного життя» [9, с. 119–120].

Буквально на очах читача фіксуються зміни, які відбуваються з героєм, але вони відображені не на зовнішньому рівні, а на внутрішній портретній визначеності. Тому багаточисельність і різнобічність портретних характеристик Білозуба у романі дозволяє зробити письменникові не тільки багатоаспектний аналіз, але й створити власну типологію словесного живопису з урахуванням таких критеріїв, на які він покладався у процесі творчого задуму. Письменник робить також паралельну спробу пробудити в читача фантазію та уяву, максимально наблизивши і його до цілісного образу героя.

Зазвичай портрет дійової особи висвітлює особливості її внутрішнього світу і тісно пов'язаний з особливостями художнього мислення письменника. У романі О. Ульяненка «Дофін Сатани» все відбувається навпаки. Саме розкриття та аналіз внутрішнього світу головного героя змалює його справжній портрет, протилежний тому, який спостерігаємо зовні. У романі О. Ульяненка персоналізація головного героя здійснюється здебільшого за рахунок його знівечених та спотворених жертв: «Труп лежав до них викрученими у передсмертній свідомості ногами... Труп безголовий. Сухожилля і порвані нерви...» [9, с. 125–126]. Але наприкінці твору він сам стає частиною цих образів: «Голова Івана зателіпалася, висолопила язика, повисла на шії...» [9, с. 380].

І якщо здебільшого письменник та його герой становлять певну єдність у межах одного портрета, то у цьому романі О. Ульяненко дозволяє кожному зазирнути в очі маніяка ніби у дзеркало, побачити свої віддзеркалені риси. За задумом автора так має здійснитися виявлення та подолання небезпечних патологічних рис: «Тільки таким чином його можна було побороти і знищити. Це була конкретна боротьба зі злом, не абстрактним злом» [8, с. 73], бо «Роман написаний для людей, які потенційно можуть стати маніяками» [8, с. 73].

Висновки. Отже, головна особливість створення літературного портрета в романі «Дофін Сатани» полягає в нерозривній

єдності героя і автора, який на момент написання твору перевтілюється у свого героя. Автор ставить за мету відтворити не стільки зовнішні риси особистості серійного вбивці, скільки відобразити внутрішню сутність, розкриває душевні переживання, сумніви, причини та мотивацію звершень і вчинків. Використовуючи прийом контрасту, письменник намагається поступово, через численні портретні описи, підкреслити у зовнішньому вигляді героя тільки окремі, найвиразніші риси нелюда-вбивці та його поступову деградацію.

Подальші дослідження особливостей портретотворення у творах Олеся Ульяненка дадуть змогу співставити та виокремити загальний портрет вбивці у творчості письменника. Цікаво також і те, що у творчій манері прозаїка почасти не спостерігається тісного зв'язку між внутрішнім світом героя, поведінкою, думками і вчинками та його портретною характеристикою.

Вивчення особливостей портретування героїв у творах О. Ульяненка відкриває нові грані його творчого методу, дозволяє з'ясувати індивідуальні особливості у змалюванні портрета і виявити традиції і новаторські типи портретних описів у його творі.

Література:

1. Галанов Б. Живопись словом. Москва : Сов. писатель, 1974. 344 с.
2. Галич А.О. Портрет у мемуарному та біографічному дискурсах: семантика, структура, модифікації : монографія. Старобільськ : Вид-во ДЗ «Луганський нац. ун-т імені Тараса Шевченка», 2017. 449 с.
3. Демчук Н. Портрет у прозі Т. Шевченка (Мікропоетика опису в системі екстернентного психологічного аналізу). Львів : Літопис, 1999. 44 с.
4. Невская П.В. Литературно-живописное портретирование : основные параметры и характеристики : научное издание. Краснодар : Краснодарский государственный университет культуры и искусств, 2010. 143 с.
5. Семенчук І. Мистецтво портрета : навчальний посібник. Київ : Ін-т сист. досліджень, Київський ун-т, 1993. 188 с.
6. Сырица Г.С. Поэтика портрета в романах Ф.М. Достоевского : монография. Москва : Гнозис, 2007. 407 с.
7. Сізова К. Людина у дзеркалі літератури : трансформація принципів портретування в українській прозі XIX – початку XX ст. : монографія. Київ : Наша культура і наука, 2010. 356 с.
8. Ульяненко О. Без цензури : інтерв'ю. Київ : Махаон–Україна, 2011. 367 с.
9. Ульяненко О. Сталінка; Дофін Сатани : романи. Харків : Фоліо, 2003. 382 с.
10. Хализев В.Е. Теория литературы : учебник. 3-е изд., испр. и доп. Москва : Высш. шк., 2002. 437 с.

Tenditna N. Author's peculiarity of creating a literary portrait of Ivan Bilozub in Oles Ulianencko's novel "Dauphin of Satan"

Summary. The article is devoted to revealing the tasks set by the writer during the writing of the novel – to study the figure of one of the most brutal maniacs of the XX century in Ukraine – Anatolii Onopriienko, because the exact motivation of his crimes still remains unanswered. Therefore, the author tries to reproduce as accurately as possible the psychological portrait of the killer, to highlight the driving biographical facts that influenced the distortion of his personality. He does not seek to paint a detailed portrait of his hero, to which the reader is accustomed in the vastness of fiction. He is primarily interested in biography, as a guide to answers to the main question: “The source of pathology”. The portrait appears only as a supplement, a factual document that confirms the author's assumptions. The portrait acquires the features of a photograph of crime scenes recorded in a court case. To be the most objective in the author's investigation and creation of a detailed psychological portrait, in the centre of which the individuality of Bilozub is traced, Oles Ulianencko draws on the testimony of parents, grandmother, boarding school “friends”, Olka Pinchukova, Kometa, Raksha, Lilith, Ricci, Romodan. Thus, the short subjective portrait characteristics of Bilozub, depicted by different characters at different times, generally give a detailed portrait of the maniac.

Due to changes in the portrait, the writer presents not only external data, but also the form of behavior, intimate scenes, characteristics of tastes, smells, “voices” of his character. The writer focuses on those portrait details that are both means of depicting external and internal features of the characters. An interesting author's addition to the portrait is the depiction of parallel double images in the novel (Raksha, Kometa). That is why every element in the image of Ivan Bilozub is an important characteristic of his psychological qualities. Also, the contrast between the main character's appearance and spiritual essence, the relationship with the surrounding reality contributes to the construction of his holistic portrait description.

Thus, the portrait helps to reveal the complexity of the inner world of Ivan Bilozub, allows the writer to penetrate into the soul of the hero, to carry out his psychological analysis, because the author is dealing with a real person, not a fictional character.

Key words: portrait characteristic, reincarnation, double images, prototype, contrast, detective.